

“Hakikati hiçbir şeye feda etmeyecek kadar cesur olunmalıdır.”

Prof. Dr. Erol Güngör

ÖTÜKEN 50 yıl

her zaman okunacak dergiler

MİLLÎ MECMÛA

SAYI 39

TEMMUZ - AĞUSTOS **2024**
(2 ayda bir yayımlanır)

Ötüken Neşriyat A.Ş. adına
İmtiyaz Sahibi
Ertuğrul Alpay

Ötüken Neşriyat A.Ş.
Genel Yayın Yönetmeni
Göktürk Ömer Çakır

Baskı
Çınar Matbaacılık ve
Yayın Sanayii Ticaret Ltd Şti
Yüzyıl Mah. Matbaacılar Cad.
Ata Han Nu: 34 K: 5
Bağcılar-İstanbul
Tel: (0212) 628 96 00
Sertifika Nu: 45103

Yıllık Abonelik Bedelleri
2024 yılı abonelik bedeli - **1000 TL**

Hesap Numaramız
Ötüken Neşriyat A.Ş.
Şube: Beyoğlu Şubesi 456
T. C. Ziraat Bankası
Hesap Nu: 48038437-5009
IBAN
TR73 0001 0004 5648 0384 3750 09

ISSN
2667-4637

WhatsApp
0554 499 90 57

İletişim
millimecmua@otuken.com.tr

Millî Mecmûa
Genel Yayın Yönetmeni
Yasin Usta

Editör
Ahmet Alperen Can
Vasıf İnanç Duygulu

Danışma Kurulu
Prof. Dr. Mustafa Kara
Prof. Dr. Mehmet Akif Okur
Prof. Dr. Levent Bayraktar
Prof. Dr. Erkan Göksu
Prof. Dr. İsmet Türkmen
Doç. Dr. Mehmet Kaan Çalen
Doç. Dr. Mehmet Akıncı
Doç. Dr. Murat Hanilçe
Dr. Yunus Emre Tekinsoy
Dr. Kemal Haykıran
Dr. Ali Ahmetbeyoğlu
Oğuzhan Murat Öztürk
Misli Baydoğan
Metin Savaş

Son Okuma
Fatih Orta

Grafik Tasarım
Mahmut Doğan

Ön Söz

Üç Tarz-ı Siyâset kaleme alınalı 120 sene oldu. Osmanlı'dan cumhuriyete uzanan süreçte Türk milliyetçiliğinin yekûnunu oluşturan kanaatler, kendinde bir ideoloji olarak değil, problemlere çare olarak sergilendi. Türk kimliğinin inkişafı için halk bilim araştırmalarına yönelmenin Türkçülük emaresi sayıldığı dönemlerden bir ulusun bütün unsurlarıyla tasarlandığı Türk inkılâbına uzanan süreç, teori ve pratik arasındaki ilişkinin tecrübe edildiği evreler olması cihetinden cumhuriyetin ilk asrında, devamlı göz önünde tutuldu. Bütün Türk milliyetçilerinin metinlerinde irili-ufaklı kendine yer bulan modernleşmeci söylemler, tek parti devrinin sonlarına gelindiğinde, yerini Batılaşma karşıtı kültürcü eleştirilere dönüşüyordu. Siyaset sahasında açık temsilin başlayacağı tarihlere kadar dergicilik, dernekçilik faaliyetleriyle küçük bir çevreye hitap eden entelektüellerin fikrî üretiminde de bu durumun izleri görülmekteydi. Nitekim Millî Şef devrine muhalefet, ana akım addedilebilecek Türk milliyetçilerinin ana meselesi olarak gündeme geliyordu. Kalkınmacı, modernleşmeci ve halkçı Türkçülük modeli, cumhuriyetin ilk çeyreğinden sonra, yerini halkçılığı ve iktisadî yaklaşımları nispeten askıya almış, muhafazakâr yönelimleri aşikâr biçimde gündeme getiren ve Kemalizm'e sert muhalefet eden portrelere bırakıyordu. Bununla birlikte, dünya üzerinde sosyalizm cereyanlarının kuvvetlendiği 60'ların ardından, Türkiye'de Marksist devrimci terörün yükselişiyle beraber, öğrenci hareketleri kuvvetleniyor, Türk milliyetçiliği, MHP öncülüğünde siyaseten temsil ediliyordu. Bu modelin erken dönemlerinde, milliyetçi-toplumcu söylem programlara giriyordu. Hariciyeye ilişkin meselelerin içeride radikal biçimde tartışıldığı safhada, yeni bir model ve tarih okuma biçimini gerektiriyor ve Türk milliyetçisi kalem erbapları, ihtiyaçlara karşılık metinler kaleme alıyordu. Nihayetinde tarih tasarımı, kültür müdafaası ve büyük Türkiye tahayyülleri geliştirmenin olanaklarını soruşturmak, gündelik problemlerle birlikte tematik meşguliyet sahalarını teşkil ediyordu. Bu safhalarda, Türk milliyetçilerinin telifle düşündüğü sayılı metin zikredilebilmektedir. Telif tarzları ve dönemlere göre yoğunlaşılan problemler, aynı dönemlerde sorunlara nasıl yaklaşım getirildiği gibi hususlar, tâlî meseleler, belirli dönemler ve sîmâlar üzerinden incelenmiş olsa da henüz, bütün bunlara mâlik olabileceğimiz bir çalışmalar dizisinden söz edebilmemiz mümkün gözükmüyor.

Türk Milliyetçiliği dizimizin üçüncü cildi, "Başucu Kitaplar" alt başlığıyla neşredilirken bu ihtiyaçların karşılanması yönünde öncü bir kılavuz olarak hazırlanmıştır. Pekâlâ, Türk milliyetçiliği düşüncesinin bütün temsilcileri tek bir dosyada ayniyle ele alınamamıştır. Sözgelimi Nurettin Topçu gibi Anadolucu portreler yahut "ana akım"a daha uzak olsa da Türk milliyetçiliği iddiasını taşıyan Berkes, Avcıoğlu gibi isimlere temas edilememiş; alt başlığın ilk cildi için Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet İzzet, Mümtaz Turhan Sadri Maksudi Arsal, Hüseyin Nihâl Atsız, Dündar Taşer, Alparslan Türkeş, Osman Turan, İbrahim Kafesoğlu, Ziya Nur Aksun, Galip Erdem, Nevzat Kösoğlu, İskender Öksüz, Ömer Lütfi Mete ve Seyyid Ahmed Arvasi gibi isimlerin eserleri ele alınmıştır.

Dosyamızda emeği geçen yazarlarımıza teşekkürlerimizi sunarız.

Ahmet Alperen Can

İÇİNDEKİLER

TÜRKÇÜLÜĞÜN MANİFESTOSU: ÜÇ TARZ-I SİYÂSET
HALUK KAYICI
.....**06**

TÜRKLEŞMEK, İSLAMLAŞMAK, MUASIRLAŞMAK
YUSUF ZİYA BÖLÜKBAŞI
.....**12**

AHMET AĞAOĞLU: TOPYEKÛN BATILILAŞMANIN İMKÂNI VE ÜÇ MEDENİYET
OZAN KORHAN
.....**22**

MİLLİYET NAZARİYELERİ VE MİLLİ HAYAT
MEHMET TÜZÜN
.....**30**

TÜRKÇÜLÜĞÜN ESASLARI
AHMET ALPEREN CAN
.....**37**

MİLLİYET DUYGUSUNUN SOSYOLOJİK ESASLARI
EYÜP ERSEGÜN KAHRAMAN
.....**48**

TÜRK ÜLKÜSÜ
YUSUF İSLAM GÜL
.....**58**

ALTMIŞALTI YILIN ARDINDAN: GARPLILAŞMANIN NERESİNDEYİZ?
RABİA UMAY CAN
HASAN GÖKAY AYTEKİN
.....**65**

DOKUZ IŞIK
VASIF İNANÇ DUYGULU
.....**84**

PROF. DR. OSMAN TURAN VE TÜRK CİHAN HÂKİMİYETİ MEFKÛRESİ TARİHİ
DOÇ. DR. NASRULLAH UZMAN
.....**101**

MESELE NE İDİ?
ÖMER BURAK SERT
.....**107**

DÜNDAR TAŞER'İN BÜYÜK TÜRKİYESİ -OSMANLI DEVLET ANLAYIŞI
ÜZEYİR AYGÖRDÜ
.....**116**

TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ FİKİR SİSTEMİ-TEORİ
FUAT POYRAZ PAMUK
.....**126**

SEYYİD AHMET ARVASİ'NİN TÜRKİSLAM ÜLKÜSÜ İSİMLİ ESERİ HAKKINDA KISA BİR TAHLİL
HABİP ARVAS
.....**138**

KAFESOĞLU'NUN RÜYASI: TÜRK İSLAM SENTEZİ (TERKİBİ)
MUSTAFA CAN TİRYAKİ
.....**149**

***ALLAHSIZ MÜSLÜMANLIK*'TAN DİJİTAL MÜSLÜMANLIĞA**
İBRAHİM DAŞ
.....**154**

GECİKMİŞ BİR İADE-İ İTİBAR GİRİŞİMİ: "ŞEHİT ENVER PAŞA"
HAKAN BOZ
.....**162**

TÜRKÇÜLÜĞÜN MANİFESTOSU: ÜÇ TARZ-I SİYÂSET

HALUK KAYICI

Türk milliyetçiliği üzerine birinci derecede etkisi olan Yusuf Akçura, Pantürkizm'in yaratıcısı olarak tanımlanmış, buna ait ilk görüşlerini de *Üç Tarz-ı Siyâset* başlıklı makalesiyle ortaya atmıştır.

Başlarken

Modern Türk düşüncesinin şüphesiz en önemli metni Yusuf Akçura'nın ***Üç Tarz-ı Siyâset***'idir. Aynı zamanda ***Türkçülüğün Manifestosu*** olarak da kabul edilen bu makale, Charles Warren Hostler'e göre ***1848 Komünist Manifestosunun Marksistler için oynadığı rolün benzerini Türkçüler indinde oynamıştır.***[1] Yazılış tarihinin üzerinden bir asırdan fazla zaman geçtiği göz önüne alındığında, yaşlı bir eser gibi görünse de güncelliğini korumakta, metnin konusu olan kimlik meselesi, hâlen düşünürlerin ilgisini çekmektedir.

Türk milliyetçiliği üzerine birinci derecede etkisi olan Yusuf Akçura,[2] Pantürkizm'in yaratıcısı olarak tanımlanmış,[3] buna ait ilk görüşlerini de ***Üç Tarz-ı Siyâset*** başlıklı makalesiyle ortaya atmıştır. ***Bereketli topraklara ekilmiş bir tohum olarak*** mütalaa edilen,[4] tez karakteri taşıyan büyük bir makale

---

1 Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler*, TDV Yayınları, Ankara 2007, s. 230.

2 Yusuf Akçura'nın yaşam öyküsü için bkz. Necmeddin Sefercioğlu, *Türk Ocağı'na Hizmet Edenler*, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2004, s. 12-14; Şenol Durgun, "Yusuf Akçura", *Türk Milliyetçiliği-Portreler*, A Kitap, ed. Şenol Durgun, Ankara 2019, s. 39-53.

3 François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 2.

4 Bu cümle Rıza Kardaş'a aittir. Bkz. *Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu Tebliğleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1987, s. 61.

TÜRKLEŞMEK, İSLAMLAŞMAK, MUASIRLAŞMAK

YUSUF ZİYA BÖLÜKBAŞI*

Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı eserinde çatışan üç fikir akımı olarak kurguladığı Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük ideolojilerini Gökalp mevcut eserde ahenkli bir bütünün parçaları olarak işlemiştir.

Giriş

23 Mart 1876'da Diyarbakır'da dünyaya gelen Ziya Gökalp, Osmanlı İmparatorluğu'nun son çeyrek yüzyılında gelişme imkânı bulan Türkçülük cereyanının en büyük mümessili-fikir babası olarak telakki edilmektedir. Türkçülüğün kurucu figürü olması yanında sosyolog, Türkolog, şair ve siyasetçi kimlikleri hem onun fikir dünyasını etkilemede sahip oldukları işlevler hem de Türk milliyetçiliği denildiği vakit neden ilk sırada Gökalp'e yer verildiğini idrak etmek bakımından ehemmiyet arz eder. Diyarbakır, İstanbul ve Selanik'te geçen yaşamı ve almış olduğu eğitim ile kendisinin daha sonra yapmış olduğu çalışmalar, bilimsel ve politik görüşlerinin şekillenmesinde etkili oldu. Abdullah Cevdet'le kurduğu dostluk ilişkisi sayesinde yolu İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle kesişti. Cemiyet'in Diyarbakır'da kuruculuğunu üstlenen Gökalp daha sonra Selanik'te temsilci olarak bulundu. II. Meşrutiyet'in ateşli bir savunucusu olan Gökalp, Osmanlı Meclisine vekil olarak girdi. Aynı dönemde Türk Ocağı'nın kuruluşunda yer aldı ve Darülfünun Edebiyat Fakültesinde öğretim görevlisi olarak çalışmaya başladı. Daha sonra Felsefe Bölümünde görevine devam ederken Sosyoloji kürsüsünün Osmanlı ve Türk tarihindeki ilk kurucusu oldu. I. Dünya Savaşı'nı kaybedilmesinden sonra kısa bir süre içinde başlayan direniş hareketini destekleyen Gökalp, İngilizler tarafından Mebusan Mec-

* Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, yzb@anadolu.edu.tr.

AHMET AĞAOĞLU: TOPYEKÛN BATILILAŞMANIN İMKÂNI VE ÜÇ MEDENİYET

OZAN KORHAN

Malta sürgününde yazıya dökülmesi Cumhuriyet devrimleriyle birlikte birçok öngörülen yeniliklerin metne paralel yönde şekillenmesi *Üç Medeniyet*'in sadece basılı bir yayın, bir fikir numunesi olmadığını, Cumhuriyet pratiklerine de ilham verdiğini kanıtlar niteliktedir.

Medeniyet alanında
mağlûbiyetimiz kat'idir.
Galip medeniyeti benimsemek
mecburiyetinden vazgeçilemez.
Ağaoğlu Ahmet Bey

Tefekkür hayatında belirli yetkinliğe sahip birçok eserin bir **kriz**in mahsulü olduğu malumdur. Tarihe bakıldığında yöneticilerin ve yönetim mekanizmasının politik çıkmazlar içinde debelendiği süreçlerde düşünürlerin zihinsel çabaları daima imdada yetişmiştir. İçerik ve düşünsel cepheleri farklılık gösterse de temelde aynı kaygının ve zihinsel çabanın ürünü olan birçok fikrî metin, pratikte karşılaşılan noksanlıkların bir reçetesi hüviyetiyle sorunlara çözüm bulmaya yönelmiştir. Dünya üzerinde olduğu gibi toplumları dönüştüren modernitenin güçlü etkisiyle Türk düşünce sahasında özellikle Tanzimat ve Meşrutiyet sonrası kaleme alınan metinler büyük oranda siyaset ve devlet yönetiminin çıkmazlarına dair bir çözümü tasvir eder. Türk modernleşmesindeki çözüm önerileri bu bakımdan farklı ideolojik desenlerle ses verse de çoğunlukla teknik/teknolojik yeterliliğe ulaşma gayesine yöneliktir.

Genel bir kabule göre **gelişmişlik,** -modernite sürecinde- Türk düşün insanları diliyle **teknik ilerleme uzantılı** mottolarla tanımlanagelme alışkanlığına sahiptir. Bunun nedeni XIX. ve XX. yüzyılın yoğun savaş ortamında taraflardan birinin galip gelmesindeki birincil etkenin teknik ilerleme olmasından dolayıdır. Ülkeler arasındaki çatışmaların art-

MİLLİYET NAZARİYELERİ VE MİLLİ HAYAT

MEHMET TÜZÜN

Milliyet Nazariyeleri kitabında ulaştığı en önemli netice milliyetin kan, toprak, iktisadi şerait gibi zorunlu özelliklere bağlı olmayan bir olgu olduğudur.

Mehmet İzzet (1891-1930), Türk sosyal bilim literatürüne özgün ve önemli katkılarda bulunmuş, fakat gerek erken yaşta hayata gözlerini yumması gerekse de bu özgünlüğün dönemin şartlarında "zamanın ruhunun dışında" konumlanması nedeniyle hak ettiği ilgiyi görememiş bir bilim adamıdır.

Türk sosyoloji tarihinde bilimsel metodolojiler ve konum alışlar, siyasal aidiyetler ile yakından ilişkilidir (Balcı, 2014). Bilim camiasının bu tutumuyla birlikte siyasetin bilime bakışı dönem dönem farklılıklar gösterse de genelde pragmatik ilişkilere dayanmaktadır. Bilim insanlarının da düşünce hayatları incelenirken kendi biyografilerini göz önünde bulundurmak faydalı olacaktır. Örneğin Auguste Comte'un fikirlerini ele alırken geçirdiği ruhsal bunalımlarla birlikte bir okuma yapmak, düşünce hayatındaki dalgalanmaları daha iyi anlamamıza vesile olur. Bununla beraber dönemin şartları, hakim bilimsel paradigma, siyasi ve sosyal gelişmeler gibi unsurların da düşünce dünyasındaki değişimlere yol açtığı ve hepsiyle birlikte bir değerlendirme yapmanın daha derinlikli bir perspektif sunacağı kanaatindeyiz.

Mehmet İzzet'in düşünsel serüvenine yer vermeden önce biyografisine kısaca değinmek gerekir. 1891 yılında İstanbul'da doğan Mehmet İzzet, kültürlü bir aileden gelmektedir ve babası emekli kaymakam Nazmi Bey'dir. Orta öğrenimi hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Hilmi Ziya Ülken, "Türkiye'de Çağdaş Dü-

TÜRKÇÜLÜĞÜN ESASLARI

AHMET ALPEREN CAN

Nazarî ve amelî olarak iki tür yaklaşımda inşa edilen Türkçülük, Gökalp nazarında Türkiye'nin içinde bulunduğu sorunlara hikmetle elde edilen reçetedir.

Girizgâh

Türk modernleşmesinin belirli safhalarında, sorun çözme mekanizmalarını işler hâle getirmenin yollarını soruşturan entelektüeller içerisinde Ziya Gökalp'ın (d. 1876 - ö. 1924) müstesna pozisyonu, imparatorluktan cumhuriyete geçiş evresinde kaleme aldığı *Türkçülüğün Esasları*'nda tazelenmiştir. Gökalp'ın meşguliyet sahalarının ve akıl yürütme biçiminin tabii neticesi olarak bu metin, müellifin verimli geçirdiği söylenebilecek ömründe, Türkiye'ye ilişkin kanaatlerinin önemli bölümünün nihai versiyonunu derli toplu değerlendirme imkânı sunar. Cumhuriyet idâresinde yalnız bir yıl yaşayabilmiş Gökalp'ın, "Ocaklılara Armağan" ithafıyla 1923 yılında neşredilen bu metni, vefatından sonra Atatürk'ün emriyle basılan *Türk Medeniyeti Tarihi* (1925) başlıklı telifinden önce yayımlanan son eserlerindendir.[1] Dolayısıyla Gökalp'ın son çalışmalarının, aynı zamanda cumhuriyetin ilk düşünce metinleri arasında yer alması, iddia ve önerilerinin değerlendirilmesi için iki ayrı cepheden dikkat gerektirir. Bu hem Türk milliyetçiliğinin gündemini hem de Türk inkılâbının yönelimlerini belirlemesi açısından önemli gözükür.

Gökalp, Malta'dan dönüşünde Diyarbakır merkezli *Küçük Mecmua*'yı neşrederken, Telif ve Tercüme Heyeti Başkanı olarak gittiği An-

[1] Şevket Beysanoğlu, "Ziya Gökalp'a İlişkin Anılar-Belgeler-Bilgiler III", *Ziya Gökalp*, 3/9, 1978, s. 79.

MİLLİYET DUYGUSUNUN SOSYOLOJİK ESASLARI

EYÜP ERSEGÜN KAHRAMAN

Milleti millet yapan, sadece aynı kültüre sahip olmak veya beraber yaşayabilmek değil, ortak bir geleceğe bakabilmektir.

Sadri Maksudi Arsal Kimdir?

Sadri Maksudi, kuzey Türklüğünün medeniyet merkezlerinden Kazan'da 1878 yılında Sadreddin Nizametdinoviç Maksudov adıyla dünyaya geldi. Babasının doğduğu köyde molla, öğretmen olması sebebiyle evde aldığı aile eğitiminin yanında medrese eğitimi almasında da faydası olacaktır. 1888 yılında Kazan'daki Allamiye Medresesi'nde giderek eğitim öğretim hayatı başlar. Ağabeyi Ahmet Hadi de bu medresede eğitim görmüş yine bu medrese de öğretmen olarak çalışmaktadır. Bununla kalmayıp ağabeyi Kazan'ın önemli bir ceditçisi ve pedagoglarından biri olacaktır.

Sadri Maksudi'nin hayatındaki dönüm noktalarından biri ağabeyi ile birlikte Bahçesaray'daki Zincirli Medresesine yolculuğunda İsmail Gaspıralı ile tanışması olacaktır. Gaspıralı kendisinde Türk birliği fikrinin gelişmesini sağlayacak olup, kızı Adile Ayda'nın deyimiyle Sadri Maksud'inin manevi babası İsmail Gaspıralıdır. Rus öğretmen okulunu bitirdikten sonra Gaspıralı'nın yönlendirmesiyle eğitimine İstanbul'da değil Paris'te devam eder. Paris'te hukuk fakültesine başlarken aynı zamanda gazetecilikle de meşgul olur. Orada ölene kadar hem dostluk hem dava arkadaşlığı yapacağı Yusuf Akçura ile tanışır.

Eğitimi sonrası Rusya'ya döndüğünde Çarlık rejiminde ıslahat hareketleri başlamış, yapılan Müslüman kongreleri sonucunda Duma'ya temsilci yollanmaktadır. Sadri Mak-

TÜRK ÜLKÜSÜ

YUSUF İSLAM GÜL

Atsız'a göre ülkülerin farkları olmakla beraber her biri kendi milletinin büyümesini ve rahatlığa kavuşmasını sağlamayı hedeflemektedir.

Nihal Atsız, Türkçülük fikrinin yirminci asırdaki en etkili simalarından birisidir. Bugünden bakıldığında onun Türkçü fikriyata olan katkılarının yanı sıra ilmî çalışmalarını ve edebî eserlerini takdir etmeyen hemen hiç yok gibidir. Bununla beraber Atsız'ın fikirleri, hâlâ birtakım soruları cevapsız bırakmaması bakımından kıymet taşımaktadır. Burada hassaten *Türk Ülküsü* isimli eserinde derlenen makalelerini zikretmek gerekir.

Atsız, söz konusu eserde bir araya getirilmiş makalelerde Türk milliyetçilerinin neredeyse her biri gibi ahlâkı toplum hayatının vazgeçilmez bir unsuru olarak ortaya koymakla beraber Türk milliyetçilerinin geri kalanından ayrılarak çok daha ahlâkçı bir tavrı benimsemektedir. Makalelerinde milli ülkü, milli şuur, Türkçülük fikrinin ne olduğu veya Türkçünün kim olduğu vesair konuları ele alsa bile bu yoğun ahlâkçılığı her daim ön plandadır.

Atsız'a göre Tanrı, dünyayı bir mücadele sahası, bir çarpışma alanı olarak yaratmıştır. Bu mücadeleye hazır bulunmak, yaşamak için savaşmayı elzem görmek, bunların neden böyle olduklarından öte bunları olduğu gibi kanıksamak ve ona göre bir tavır almak gerekmektedir. Atsız bu tavrı sürekli hâle getirecek, yani aslında bu mücadele sahasında bir milletin hayatını muhafaza edecek iki faktörü etkili görmektedir; bunlardan birisi teknik, diğeri ise ruhî kuvvettir. Atsız'ın düşüncesinde ruhî kuvvet bir milletin kendisi-

ALTMIŞALTI YILIN ARDINDAN: GARPLILAŞMANIN NERESİNDEYİZ?

RABİA UMAY CAN
HASAN GÖKAY AYTEKİN

Mümtaz Turhan'ın Ziya Gökalp'ten devraldığı Batı'nın tekniği ve kültürü ayrımında sahiplendiği pozisyon, kültür ithalatını tamamıyla reddetmeksizin tekniği üreten zihniyeti sahiplenmek üzerine inşa edilmiştir.

Türk sosyal bilimci Mümtaz Turhan vefatından 55 sene sonra dahi sadece milliyetçi düşünce dünyasına değil Türk akademisi ve eğitim politikalarına ilham vermeyi sürdüren; eleştirel, analitik, açık görüşlü ve millî vizyonu ile Türk bilim insanının nasıl olması gerektiğini şahsiyeti ve çalışmaları ile mücessem şekilde gelecek nesillere gösteren ve Türk istiklal mücadelesinin bilimsel veçhesini kavramımız yolunda bizlere ışık tutan bir Türk münevveridir. En önemli eserleri olan *Kültür Değişmeleri-Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*'i 1951, *Maarifimizin Ana Davaları*'nı 1954, *Garplılaşmanın Neresindeyiz?*'i 1958, ve *Toprak Reformu ve Köy Kalkınması*'nı 1964 yılında neşreden Turhan'ın odaklandığı toplumsal meseleler aradan yarım yüzyılı aşkın bir süre geçmesine rağmen güncelliğini korumakta, Türk akademisyen ve siyasetçilerine geçmişe dönük bir muhasebe yapmak ve geleceğe yönelik politika geliştirmek fırsatını sunmaktadır. Temel ihtisası felsefe ve yüksek ihtisası psikoloji olan Mümtaz Turhan çalışmalarında psikoloji disiplini yanında, sosyal psikoloji, antropoloji ve sosyoloji dallarından faydalanarak (Sağlam, 2020) toplumu çok boyutlu bir tetkike tâbi tutmakta ve güncel problemleri tarihsel kökenleri ile açıklayarak Türk inkişafının yol haritasını çizmektedir. Mümtaz Turhan'ı akademisyen yahut fikir adamı kimliğinin ötesine taşıyan hasletleri de tam olarak onun bu yaklaşım ve analiz zenginliğinde,

DOKUZ IŞIK

VASIF İNANÇ DUYGULU

Türk milliyetçilerini bir siyasi parti çatısı altında teşkilatlandırmak, Türk milliyetçiliğini Türkiye'nin her bir köşesine taşımak, gençlerin fikrî ve siyasî eğitimini bir sabiteye oturtmak işlevlerini onlarca yıl gören bu eserin yazılma amacının, Türkiye'nin sorunlarını milli bir doktrinle çözüme kavuşturulması amacı olduğunu tespit etmek mümkündür.

Türk milliyetçilerinin II. Meşrutiyet sonrasında başlayan yayım faaliyetleri ve Türk Derneği, Türk Yurdu Cemiyeti ve Türk Ocakları gibi kurumlarla başlayan bütün ülke sathında teşkilatlanma süreci milli mücadele ve Cumhuriyet'in kurulması ile meyvesini vermiş, yeni Cumhuriyet'in başkenti olan Ankara, Türk milliyetçiliği namına yapılan faaliyetlerin de merkezi haline gelmiştir. Türkçülüğün üniversitelerde, yayım faaliyetlerinde ve kültür sahasının hemen her alanında en etkin fikir haline gelmesini Cumhuriyet'in ilk yıllarının özeti olarak değerlendirmek mümkündür. Bu devirde Türkçü ilim adamlarının Cumhuriyet'in yeni eğitim kurumlarında, fikir adamlarının ise yasama, yürütme ve bürokraside etkin roller aldığı tespit edilebilir. Buna mukabil Türk milliyetçilerinin kurdukları Cumhuriyet'i mücadelesiz ve çatışmasız bir şekilde uzun yıllar yönettiğini söylemek elbette mümkün değildir. Burada Türkçülerin, kültürel sahadaki etkinlik ve başarılarını siyasal alanda sürdüremediklerini tespit etmek gerekmektedir. Zira siyasetin ve tek parti idaresinin, Türk milliyetçilerinin toplumsal yaşamdaki etkinliğini ve teşkilatlanma kudretini engellemek istediğini, 1931 yılında 278 şubesi ve 32 binden fazla üyesi bulunan Türk Ocakları'na el konulmasından ve 1932 yılında gerçekleştirilen I. Türk Tarih Kongresi'nde devletten

PROF. DR. OSMAN TURAN VE TÜRK CİHAN HÂKİMİYETİ MEFKÛRESİ TARİHİ

DOÇ. DR. NASRULLAH UZMAN

Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi, sıradan bir bilim insanının masa başında yazdığı alelade bir kitap değildir. Ömrünü cihan hâkimiyetine adayan şehit bir babanın evladının, bir dava adamı ve mütefekkirin devleti ve milletine arz ettiği bir vizyon belgesidir.

Prof. Dr. Osman Turan *"Türkiye Selçukluları Tarihi"* mütehassısıdır. *"Türkiye Selçukluları Tarihi"* hakkında birçoğu alanında ilk olan önemli eserler kaleme almıştır. 1954 yılında aktif siyasete atılıp milletvekili olmasına rağmen ilmî çalışmalarını ihmal etmemiş, milletvekili olarak görev yaptığı dönemde de eserlerini neşretmeye devam etmiştir[1]. 20'nin üzerinde kitap, -akademik dergilerde- 60'ın üzerinde makale, -*İslâm Ansiklopedisi* için- 18 madde ve 3 adet çeviri yazısı kaleme almıştır. Turan'ın *"başucu kitabı"* niteliğinde olan ve ne yazık ki halen *"aşılamayan"* eserleri birçok kez tekrar baskı yapmıştır. Turan, kaleme aldığı devasa eserlerinin yanı sıra akademik, fikrî ve siyasî başlıklar altında olmak üzere dönemin gazetelerinde makaleler de kaleme almıştır. Bu yazıların büyük çoğunluğu, vefatından sonra onun adına kitaplaştırılmıştır[2]. Turan'ın öğrencilik yıllarında başladığı ilmî çalışmaları ve yayınları, vefat edinceye kadar gittikçe artan bir tempo ile devam etmiş, siyaset, onun ilmî çalışmalarında ciddi bir engel teş-

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. E-posta: nasrullah.uzman@hbv.edu.tr

1 Ali Birinci, "Tarihçi Osman Turan Bir İlim ve Şahsiyet Abidesinin Hayat Hikâyesi ve Eserleri", *Cumhuriyet'in 75. Osmanlı Devleti'nin 700. Yılında Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı (6-8 Kasım 1998) Bildiriler*, Trabzon, 1999, s. 16-17.

2 Osman Turan'ın eserleri hakkında bkz. Nevzat Topal, "Osman Turan Bibliyografyası", *TÜBAR*, XVIII, Güz 2005, s. 187-194; Nasrullah Uzman, İktidardaki Muhalif Prof. Dr. Osman Turan, İstanbul, 2018.

MESELE NE İDİ?

ÖMER BURAK SERT

Fena fi'd-devle ve'l mille ifadesiyle özdeşleşen Taşer'in devlet mefhumuna verdiği kıymet büyüktür ancak bir taassubun ürünü değildir.

Töre'nin Temmuz 1972'de neşredilen siyah kapaklı, matem temalı sayısında *"Dündar Taşer İçin"* başlığının altında dört maddelik icra planı yer alır. İlk madde, *"Dündar Taşer'in yazıları ve şiirlerinin bir araya getirilmesiyle MESELE adı altında bir eser Temmuz ayında,"* şeklindedir.[1] Benzer bir duyuruya da *Devlet*'in 24 Temmuz 1972 tarihli sayısında *"Dündar Taşer, Mesele, Pek Yakında"* ifadeleriyle yer verilir.[2] Dostları ve dava arkadaşları, Dündar Taşer'in zihninden kalemine akseden satırları bir araya getirecektir. Bu iş artık onların sorumluluğundadır; zira Taşer'i bu duyurudan yaklaşık bir ay evvel kaybetmişlerdir.

Türkmen Ağası

Türk kamuoyu, Dündar Taşer adını ilk kez 27 Mayıs 1960'ı takip eden günlerde duyar. Bu harekete Tank Binbaşı rütbesiyle iştirak eden Taşer, doğumu itibariyle Cumhuriyet'in yaş ikizi sayılabilecek yıllarda, 1925'te gazi vilayet Antep'te dünyaya gelir. Ailesi, Gaziantep'in itibarlı ailelerindendir. Küçük yaşlardan itibaren evde aldığı aile terbiyesinin yanı sıra edindiği millî şuur, ömrü boyunca istikamet tayininde en büyük kılavuzu olacaktır. Onun 27 Mayıs'taki harekete iştirakini sağlayan süreç, memleketinden vatanı kurtarmak maksadıyla ayrılıp ilkin Kuleli'ye ve ardından Harbiye'ye girip, teğ-

1 Töre, *"Dündar Taşer İçin",* S. 14, Temmuz 1972, s. 8.

2 Devlet, *"İlan",* 24 Temmuz 1972.

DÜNDAR TAŞER'İN BÜYÜK TÜRKİYESİ -OSMANLI DEVLET ANLAYIŞI-

ÜZEYİR AYGÖRDÜ*

Taşer, dünyanın kalp kuşağı adı verilen en stratejik coğrafyası addedilen, göç ve ticaret yollarının kavşağında bulunan Anadolu'da tutunabilmesi için güçlü bir devleti tesis etmenin önemine müdriktir.

Türk tarihçiliği ve düşünce hayatında "Bilge Tarihçi" olarak anılan Ziya Nur Aksun (1933-1910) hukuk eğitimi almış olsa da daha çok Osmanlı ve İslam tarihi üzerine kaleme aldığı eserler ve yayımcılığı ile tanınmaktadır. *Dündar Taşer'in Büyük Türkiyesi -Osmanlı Devlet Anlayışı-* adlı eseri ise araştırma alanlarının dışında bir düşünce adamına dair kaleme aldığı tek eseri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kutluğ, İrfan, Ocak, Hasret ve Ötüken yayınevleri tarafından çok sayıda baskısı yapılan kitabın inceleme ve değerlendirmesinde, hali hazırda yayın haklarını elinde bulunduran Ötüken baskısı esas alınmıştır.

Kapağında Dündar Taşer'in askeri üniformalı porte fotoğrafı üzerine su yeşili ve kırmızı renkler kullanılan kitabın hacmi 208 sayfadan ibarettir. İçindekiler kısmından önce yarım sayfa halinde Dündar Taşer'in biyografisi verilmiştir. Kitaptaki anlatılar her hangi bir bölümlendirme yapılmadan 39 başlık altında altıda sunulmuştur. Başlıklandırmanın konu tasniflendirmesine göre değil; müellifinin Dündar Taşer'e dair notlarına iliştirdiği başlıklandırmaya göre yapıldığını göstermektedir.

Kitaba konu edilen Dündar Taşer (1925-1972) 27 Mayıs 1960 darbesine katılmış, sonrasında Milli Birlik Komitesi (MBK) üyeliğinde bulunmuş bir askerdir. MBK içerisinde oluşan ayrışmada Alparslan Türkeş'e yakınlığı görülerek 13 Kasım'da 14 arkadaşıyla birlikte tasfiye edilerek önce Rabat'a, sonrasında ise Bern'e

* Tarih Uzmanı, Araştırmacı / uzeyiraygordi@hotmail.com / Orcid:0000-0002-8857-5233.

ÜLKÜCÜNÜN ÇİLESİ

AHMET ŞAHİN*

Erdem, dünya nimetleri başta olmak üzere arkadaş, sevdiklerinden "beri" olarak yalnızca "ülkü uğruna" bir yaşamı aktarır.

"Bu gazetede belki inandıklarımın hepsini yazamayacağım ama inanmadıklarımı asla yazmayacağım."
Galip Erdem

Türk basın tarihi ve siyasî serüvenin milliyetçi çizgisiyle ön plana çıkan; gazeteci, bürokrat ve yazar Galip Erdem yaşamı boyunca pek çok gazete ve dergide yöneticilik yapmış önemli bir şahsiyettir. Galip Erdem, *Türk Yurdu, Karakedi, Töre, Bab-ı Ali'de Sabah, Zafer, Bizim Anadolu, Tercüman, Yeni İstanbul, Son Havadis, Defne, Bozkurt, Ortadoğu, Hergün, Yeni Sözcü, Milli Eğitim ve Kültür, Bizim Ocak, Doğuş Edebiyat* gibi gazete ve dergilerde çeşitli yazılar kaleme almıştır. Yazarlık süreci itibariyle dönemin siyasi, kültürel, sosyal ve ekonomik koşullarına dair milliyetçi görüş ortaya koymuş ve birçok kimsenin bu görüşler etrafında referans kaynağı olmuştur. Erdem, dönemin en önemli milliyetçi gazetelerinden biri olan *Devlet* gazetesinde 340 yazısı bulunan bir başyazardır. Samsun, Burdur ve Niğde milletvekilliği adaylıklarının yanında 12 Eylül 1980 Darbesi sonrası MHP ve Ülkücü Kuruluşlar Davası'nın kilit isimlerinden biri olmuştur.

Galip Erdem yazı hayatına ilk kez 1960 yılı *Tercüman* gazetesi ile başlamaktadır. Burada *"Mektuplar"* başlığı adı altında günlük yazılar kaleme alır. Erdem, çalıştığı gazetelerde yazı hayatı uzun sürmez. Birkaç yazısı üst üstüne yayınlanmasının ardından işine son verildiği anlaşılır.

* Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: ahmetsahinn93@gmail.com

TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ FİKİR SİSTEMİ-TEORİ

FUAT POYRAZ PAMUK

TMFS-Teori yazıldığı dönemde genişleyen Türk milliyetçisi kitlenin eğitimi için hazırlanmış ve bu görevini o dönem için başarıyla tamamlamış bir kitaptır.

Türk milliyetçiliği 20. yüzyıl boyunca çeşitli dönemlerde ortaya konmuş önemli eserlerden oluşan bir külliyata sahiptir. Türk milliyetçileri de hem bu külliyattan beslenmeye muhtaçtır hem de beslenmek için çaba göstermek zorundadır. Bunun yanında yeterli bilgiye ve beceriye sahip kişiler bu eserlerden beslenirken ona ilaveler yapmak için çaba harcayabilirse bu fikir güncel ihtiyaçlara daha uygun bir hale gelecektir. Uzun yıllardır Türk milliyetçiliği külliyatına yeni eserler eklenmemektedir. Bununla birlikte Türk milliyetçiliğinin siyaset düzleminde bölünmeler yaşayarak merkeziyetsizleşmesi nedeniyle de son dönemde yetişen yeni nesil Türk milliyetçilerinde bir tedrisat eksikliği ortaya çıkmış durumdadır. Dolayısıyla hem külliyattan faydalananlar hem de külliyata katkıda bulunanlar noktasında eksiklikler yaşadığımız bir dönemdeyiz. Biz gençlerin bu külliyata hem alıcı hem de verici olarak iki yönde de daha fazla ilgi göstermesi gerekmektedir. Türk milliyetçileri, bu eserlerden beslenerek Türklük sevgilerini sistemli fikirlerle güçlendirdikçe mücadeleleri de her anlamda daha etkili olacaktır.

Okurlarını Türk milliyetçiliği için önemli eserler hakkında bilgilendirmek amacı taşıyan bu sayıda, bu yazı ile Türkiye Cumhuriyeti tarihi için kırılma noktalarının yaşandığı bir dönemde ortaya çıkan ihtiyaç neticesinde yazılmış ve Türk milliyetçilerine yol göstermiş önemli kitaplardan biri olan *Türk Milliyetçiliği Fikir Siste-*

SEYYİD AHMET ARVASİ'NİN TÜRK-İSLAM ÜLKÜSÜ İSİMLİ ESERİ HAKKINDA KISA BİR TAHLİL

HABİP ARVAS

"Türk-İslam Ülküsüne" bağlanma, kültürel ve dini kimliğin korunması ve güçlendirilmesi anlamına gelir. Emperyalist güçlerin, Türk ve İslam dünyasını içten çökertme çabalarına karşı bir kalkan işlevi görür.

1932 yılında Ağrı'nın Doğubayazıt ilçesinde dünyaya gelen Seyyid Ahmet Arvasi, 1988 yılında İstanbul Erenköy'de hayata gözlerini yummuştur. Öğretmen olan Arvasi, siyasi sebeplerle farklı okullara gönderilmek de dâhil olmak üzere çeşitli sebeplerle farklı okullarda görev yapmıştır. Hayatına dair tafsilatlı bilgi çok defa çeşitli yayınlarda paylaşıldığı için biz, bu yazımızda kendisini *Türk-İslam Ülküsü* isimli üç ciltlik eseri üzerinden tahlil etmeye çalışacağız.

Dilerseniz *Türk-İslam Ülküsü* isimli esere kaynaklık eden yazılara nasıl başladığını ele alalım. Bu hususu da yakın teşrik-i mesaide bulunduğu merhum Alparslan Türkeş'in ifadeleriyle irdeleyelim. Seyyid Ahmet Arvasi'nin vefatının ardından "Can Dostum Seyyid Ahmet Arvasi'nin Ardından" isimli bir yazı kaleme alan merhum Türkeş, merhum Arvasi'yi şu sözlerle anmıştır:

"Ahmet Arvasi Hocamız ile ilk defa 1966 yılında Balıkesir'deki Belediye Gazinosu'nda yaptığım bir toplantıda tanışmıştım. Kendileri o zaman Balıkesir Öğretmen Okulu'nda öğretmen olarak bulunuyorlardı. Milliyetçi, mukaddesatçı, imanlı, muhterem bir memleket evladı olarak bizi desteklediğini ve bize yardımcı olmayı kendisi için bir vazife kabul ettiğini belirtmişti. O gün memleket meseleleri ile ilgili birçok konularda sorular sordu ve bunların açıklamalarını benden istedi. Kendisi ile halkın önünde orada

KAFESOĞLU'NUN RÜYASI: TÜRK İSLAM SENTEZİ (TERKİBİ)

MUSTAFA CAN TİRYAKİ*

Türk-İslam Sentezi eseri ve bu eserin de ortaya çıktığı Aydınlar Ocağı'nın aynı isimdeki fikri zemini, Türkiye'nin ilk 50 yılındaki kültür-tarih-dil meseleleri ve problemlerini ortaya döküp bu meseleleri çözmek için yeni bir düşünce ortaya çıkarmıştır.

Türkiye'de özellikle ülkücü camia ve tarih akademisinde uzun uzun tartışılmış olan sentez ve ülkü kavramı, ülkücü camiada yalnızca kelimeler üzerinden; tarih akademisinde ise yalnızca popüler ve eğitim tarihine olan etkisi bakımından devam ettirilegelmiştir. Bundan dolayı fikir anlaşılamamıştır. Fikrin anlaşılabilmesi için öncelikle Kafesoğlu'nun eserinin iyice gözden geçirilmesi ve okunması gerekmektedir.

Türk tarihçiliği denilince akla gelen ilk isimlerden biri olan Kafesoğlu, ideolojik manada da birçok eser ortaya koymuş, en azından bunun için çok uğraşmıştır. Kendisinin ideolojisini ve tarihçiliğini birleştirdiği -bana göre opus magnumu- *Türk İslam Sentezi* adlı eseri birçok açıdan eleştirilmiştir. Bu eser gerek isminden gerekse MEB'in müfredatını etkilemesi yönünden o kadar çok tepki almıştır ki, bir kısım insanlar tarafından bugünkü durumumuzun müsebbibi olarak görülmüştür. Bu bir tarihçi için erişilmesi pek mümkün olmayan bir çıtadır: Ülkenin tarihini değiştirmek.

Peki bu tartışmanın ötesinde bu kitap neyi anlatmaktaydı? Kafesoğlu'nun eseri aslında teorik bir eserdi. Bu eser kısaca Türklüğün İslam şubesine girmesiyle ondan etkilemesi ve Türk-İslam kavramının zaman içerisinde bütünleşmesini konu almaktaydı. Bugün malumun ilamı olan bu olay, o gün devrim mi yaratmıştı ki? Kayda

* İstanbul Üniversitesi Genel Türk Tarihi Yüksek Lisans Öğrencisi

ALLAHSIZ MÜSLÜMANLIK'TAN DİJİTAL MÜSLÜMANLIĞA

İBRAHİM DAŞ

"Leyk bu gorḫmazlıg ile doğrusu,
Ay dadaş, vallahı, billahı, tallahı
Harda müselman görürem gorḫuram…
Bisebeb gorḫmayıram, vechi var:
Neyleyim aḫır, bu yoḫ olmuşların
Fikrini gan gan görürem, gorḫuram
Gorḫuram, gorḫuram, gorḫuram."
-Mirze Elekber Sabir

Müslüman kişinin büyük bir sorumluluk sahibi (her türlü iş ve oluşun) olduğunu, böyle bir *emanet* mesuliyeti taşıdığı düşüncesi ile "önlenemez kader" duygusunun çatışması, bilinçaltına hücum eden bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

Giriş

Bergson'un *Yaratıcı Tekâmül* eserinin dördüncü bölümünde yer alan "düşüncenin sinematografik mekanizması"[1] hakkında öne sürdüklerinden yararlanarak yazımıza girizgâh yapmak uygun olacaktır. Bergson, "A nesnesi yoktur" örneği ile bir şeyin var olmayışının, yokluğunun "düşünülen" ile "görülen" arasındaki tezatlığın ifadesi olduğunu söyler. Bu örneğin aslında "inkâr" hükmünü taşıdığını ve nesnenin "mümkün oluşu" ile ortaya çıkan farklı bir gerçekliği meydana getirdiğini düşünür. Bergson'un *bir kimse*si bu gerçekliğin ne şekilde ne hüviyette mümkün olanın yerine geçtiği üzerine *tasalanmayan*, bilmek ihtiyacı duymayan kimsedir.

Bergson için hayat *bir tekâmüldür*.[2] Kişi olarak idrakimizin atâlet içinde olduğunu söylerken şeklin hareketsizliğine de temas eder. Şekil, *istikrarlı görüş*tür. Ona göre hareket halinde olan *realite*dir. İnsan, gerçekliğin akıcılığını *süreksiz imaj*lar ile katılaştırır (dogma kavramını burada hatırlamakta fayda var) ve bir-

[1] H. Bergson, *Yaratıcı Tekâmül*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986, s.349-395.

[2] Bergson, *a.g.e.,* s. 387.

GECİKMİŞ BİR İADE-İ İTİBAR GİRİŞİMİ: "ŞEHİT ENVER PAŞA"

HAKAN BOZ

Kösoğlu'nun "Şehit Enver Paşa"sı, aslında hakkında onca zaman tezvirat yapılmış bir kahramanın mücadele hikayesine odaklanır ve onu idealize eder.

Enver Paşa, yakın dönem siyasi tarihimizin en mühim *hafıza durakları*[1] arasında yer alır. Bu yönüyle, İmparatorluk için üstlendiği siyasi ve askeri rollerle hafızalarımızda yer alan "zafer ve hezimet" anlatılarının tam merkezindedir. Nitekim Enver Paşa, Makedon komitacılara karşı giriştiği sayısız müsademeden II. Meşrutiyet'in ilanına, Trablusgarp Direnişi'nden Babıali Baskını'na, Balkan Savaşları'ndan Cihan Harbi'ne kadar İmparatorluğun ölüm kalım mücadelesi verdiği hemen her krizde, çaresizliği reddeden nevi şahsına münhasır tavrıyla, tarihin omuzlarına yüklediği sorumluluğu kuşanmaktan geri durmaz. Bu nedenledir ki; Devlet-i Aliyye'nin kader anlarında gösterdiği atak, enerjik ve yenilikçi eylemler ve bu eylemlerin sonuçları Enver Paşa'yı yakın dönemin en çok tartışılan tarihi aktörlerden biri haline getirir. Fakat bu tartışmalar, çoğu kez ya izaha muhtaç açıklıklar barındırır yahut insafsızca yürütülen siyasi bir kampanyanın gündemine hizmet eder.

Bu nedenle mezkûr tartışmalarda, birçok kez, İmparatorluğun içinde bulunduğu elem verici durum görmezden gelinir; kökü çok daha derinlere uzanan politik sorunlar, sanki Enver Paşa'nın tarih sahnesinde görünür olmasıyla zuhur etmiş gibi değerlendirilir. İmparatorluğun iflasına neden olan hemen her sorun, her yenilgi, her çatışma, müthiş bir kolaycılıkla, onun şahsın-

[1] Hafıza durağı, Prof. Dr. Yusuf Sarınay Hocadan ödünç aldığım bir tabirdir.